

УДК 340.1

*Євгенія Олександрівна Романюк,
молодший науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук*

АВТОРИТЕТ І ПРИМУСОВІСТЬ ПРАВА ЯК ДЖЕРЕЛА ДОТРИМАННЯ ЙОГО ОБОВ'ЯЗКОВОСТІ

Загальнообов'язковість права є однією з найактуальніших і найфундаментальніших проблем правової науки. Вже декілька тисячоліть це питання досліджується юристами і філософами, соціологами і політологами, які прагнуть віднайти джерело обов'язковості права.

Аналіз права як суспільного феномену та його важливих аспектів не належить до малодосліджених. У сучасній українській юридичній науці різноманітним проблемам права та його основним характеристикам приділяли увагу такі вчені, як С. Бобровник, О. Богиніч, В. Горбатенко, С. Гусарев, А. Заєць, О. Зайчук, М. Козюбра, А. Колодій, В. Копейчиков, О. Копиленко, Л. Луць, С. Максимов, В. Нагребельний, Ю. Оборотов, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, О. Петришин, С. Погребняк, П. Рабінович, С. Рабінович, В. Сіренко, О. Скакун, Т. Тарахонич, О. Тихомиров, Ю. Шемшученко, О. Ющик та ін.

Втім, проблематика джерел дотримання загальнообов'язковості права ще потребує свого дослідження і нині є актуальною.

Перш за все слід зазначити, що загальнообов'язковість права часто розглядається у поєднанні з його нормативністю. Так, на думку С. Алексєєва, загальнообов'язковість — це ніби зібрані в єдиному нормативності і примусовість права, а тому останнє характеризується не лише як нормативна система регулювання суспільних відносин, а й як обов'язкова система, що здійснюється незалежно від того, яке суб'єктивне ставлення до норм учасників суспільних відносин. Синтетичний характер загальнообов'язковості дозволяє використовувати цю властивість як одну з найбільш відрізняючих характеристик правових норм [1, с. 69].

В. Кудрявцев також акцентує увагу на взаємозв'язку та поєднанні нормативності та обов'язковості права, що забезпечується не лише примусом, і не лише державним [2, с. 128].

Проте, на відміну від визначень загальнообов'язковості права як поєднання нормативності та примусовості, Н. Панаріна вказує на їх нетотожність, яка виявляється в тому, що обов'язковість права реалізується переважно добровільно внаслідок переконання, хоча можливість примусу залишається. Для об'єктивних нормативів примусовість як особлива соціальна реакція не потрібна, тому що вони існують через природну необхідність, належність. Явище може бути нормативним взагалі поза зв'язком із примусовістю. Здатність здійснювати моделюючий вплив уже дозволяє характеризувати явище як нормативне, що зумовлює його імперативність та загальність поза зв'язком з примусовістю. І навпаки, за певних обставин є можливість забезпечити примусом штучно створений нормативний припис, проте його нормативність при цьому буде сумнівною [3, с. 114].

Здійснюючи аналіз джерел права, Н. Пархоменко доходить висновку, що обов'язковість останніх означає необхідність узгодження власної поведінки з правовими приписами та залежить від змісту джерела права: зобов'язання щодо виконання певних дій, рекомендації дотримуватися певної поведінки, можливості використання певного припису для задоволення

власних потреб. Таким чином, обов'язковість до виконання джерел права означає незаперечність правових приписів щодо його здійснення з боку всіх суб'єктів права [4, с. 92].

Обов'язковість права підтримується різними засобами, серед яких найчастіше звертають увагу на авторитет і примус. Тобто право має бути одночасно і сильним, і авторитетним. Як відомо, авторитет є підтипом влади, за якого люди з готовністю підкорюються наказам, оскільки вважають здійснення влади легітимним. Тому сприйняття права як авторитетного (легітимного) регулятора викликає впевненість людей у необхідності додержання права. Таким чином, зобов'язуючої сили право набуває завдяки трансформації аксіологічного аспекту права в деонтологічний. Історія доводить, що влада не може здійснюватися ефективно без згоди з боку тих, хто їй підкорюється. Тому право може бути дієвим лише тією мірою, якою йому вдається отримати соціальне визнання (хоча б мовчазне чи часткове) [5, с. 17].

Отже, джерелами дотримання загальнообов'язковості права (імперативності його норм) є авторитет права та примус.

Авторитет права (процес його легітимації) виявляється через добровільне виконання правових імперативів у силу впевненості соціальних суб'єктів у їх правильності, цінності та необхідності, а державний примус — через систему покарань і примусу до бажаної поведінки. Проте примус є не конститутивною, а субсидіарною властивістю права (обумовленою недосконалістю людської природи), оскільки, на нашу думку, поява та існування права обумовили появу держави як форми захисту права. Крім цього, зазначені джерела загальнообов'язковості права не являють собою певну бінарну позицію, а можуть взаємообумовлювати та доповнювати один одного. Саме соціальна виправданість правових вимог визначає виникнення соціально-психологічного механізму їх захисту. Тому загальнообов'язковість права передбачає не примус, а, швидше за все, примусовість велінь права.

Звичайно, ми можемо уявити собі право без примусу. Якщо б суспільство повністю складалося із людей з високим рівнем правосвідомості, примус був би абсолютно зайвим, кожен би й так поважав чуже право та виконував свої обов'язки. При цьому право все ж існувало б, оскільки для того, щоб кожен міг добровільно виконувати свої обов'язки та визнавати права інших, треба щоб було визначено, у чому полягають ці обов'язки та у чому полягають права інших. Навіть щодо звичайного суспільства не можна не визнати, що юридичний порядок тим міцніший, чим рідше застосовується примус. Проте неможливе право, яке б цілком спиралося лише на примус. Нemoжливий такий порядок речей, за якого ніхто б не виконував свої обов'язки добровільно, де кожного треба було б примушувати до підкорення закону; неможливий тому, що хто ж тоді став би примушувати? [6, с. 145].

Таким чином, хоча загроза покарання та інші санкції часто бувають ефективними в короткочасному плані, в довгостроковому — право має ґрунтуватися на моральності та особистій зацікавленості.

Можна констатувати, що в науковій літературі розглядається лише формальна сторона загальнообов'язковості права. Як наслідок — нехтуються сутнісні якості цієї властивості права, яка часто підміняється державним примусом, що призводить до «збіднілого» праворозуміння. Залишаються поза увагою найважливіші питання теорії та філософії права: чому людина повинна коритися праву? Звідки пішло право? Чи можна його ототожнювати з силою?

Розглядаючи будь-який проміжок людської історії, можна легко помітити, що як у своїх внутрішніх справах, так і в міждержавних відносинах багато країн, маючи на меті забезпечити стабільність свого політичного становища, захистити громадський порядок і державні інтереси, постійно вдаються до сили. Будь-який час, зокрема нинішній, не є винятком. Створюється враження, що подібна практика застосовується як мало не універсальний спосіб вирішення спірних питань. При цьому сторона, що виступає з позиції сили, завжди прагне надати достатню кількість доказів, що обґрунтовують необхідність і морально-правову виправданість таких дій. І в тому випадку, якщо наведено переконливі підстави на захист того,

що в основі дій держави або його органу лежить справедливий початок, то застосування сили визнається не тільки виправданим, а й необхідним [7, с. 86].

Однак наслідки силової політики і практики мають далеко неоднозначний характер. У них поряд із відомими позитивними результатами завжди виникають і негативні наслідки, які ніяк не є непрямыми, оскільки з'являється сторона гноблених, людські жертви, а отже, виникає відчуття порушеної справедливості.

Правознавець-марксист Г. Кленнер, який досліджував процес правопізнання починаючи від уявлень про «право природи» (*природне право*) (курсив наш. — Є. Р.), переходячи до поняття «природи права», зазначав, що при всій її історично неминучій вразливості, трактування сили як основи права в науковому відношенні було плідним, оскільки «наводить» дослідження на ті соціальні взаємодії (перш за все, політико-економічні), сукупність яких насправді утворює основу права, обумовлює його зміст, форму та властивості. Подальші міркування над правом, які здійснюються свідомо в прямому зв'язку з цими взаємодіями, на думку вченого, дозволяють вийти на вищий рівень правопізнання [8, с. 13].

Але завжди існував і прямо протилежний погляд. Так, наприклад, чималу увагу питанню взаємозалежності насильства і права приділяв у своїх працях Аристотель. Висновок його такий, що насильство саме по собі не створює права. Воно характерне тільки для неправової форми правління, яка називається тиранією. Хоча для деяких випадків, на думку Аристотеля, допускається використання сили як одного із засобів, що забезпечують життя держави «як для підтримки влади проти тих, хто не слухається всередині держави, так і проти зовнішніх ворогів, якщо вони спробують нанести образу» [9, с. 304].

Гносеологічна основа проблеми — різностороннє пізнання права й сили, що також дозволяє порівняти обидва феномени, а тому відмінність у підходах до розуміння проблеми, що розглядається, обумовлена такими обставинами:

- як трактується поняття «сила»;
- який зміст вкладається у поняття «право»;
- специфікою зв'язку, який існує між силою та правом.

Перш за все принагідно зазначити, що сила у співвідношенні з правом може виражатися у двох основних формах — у вигляді примусу та прямого насильства. Різниця між цими двома різновидами сили полягає в тому, що якщо примус обумовлений необхідністю підтримки певної рівноваги у відносинах між людьми в суспільстві і має характер необхідних заходів, що вживаються у тому випадку, коли дії виходять за межі, то пряме насильство виглядає лише як прояв суб'єктивної, часто невмотивованої і несправедливої, зловмисної людської поведінки, що ґрунтується на власному егоїстичному інтересі. На жаль, такий прояв сили можна було спостерігати нещодавно в Україні.

Розглядаючи право у співвідношенні з насильством, впливає необхідність наголосити: незважаючи на те, що одні вчені вказували на їх непрямий вплив один на одного, другі говорили про їх прямий зв'язок, а треті були навіть переконані у тому, що право — це і є сила, насильство як відверте нехтування справедливості і людської свободи цілком суперечить глибинній природі права та його сутнісним властивостям.

Точка зору, відповідно до якої право зводиться до сили як прямого насильства, підриває самі основи права в сучасному його розумінні (пріоритет прав людини відносно держави, верховенство права, законність тощо). Адже якщо прийняти таку позицію, доведеться погодитися з тим, що виправданою є будь-яка дія, побудована на інтересі найсильнішого. Завдяки своїй силі він буде встановлювати правила поведінки для всіх, а тих, хто не кориться, не маючи сили чинити опір, буде суворо карати, використовуючи правила, ним же встановлені. Однак позиція, яка ґрунтується на такому принципі, і логічно, і фактично неправильна, оскільки виправдовує будь-яке свавілля, тобто саме те, на обмеження чого нині спрямоване право. Право сили виключає силу права, оскільки там, де право — це сила, там безсильне право.

Не будь-який примус може бути властивістю права, а лише той, який характеризується легітимністю, походить від законної влади, яка у своїх діях не виходить за межі наданих їй повноважень. Такий примус може претендувати на те, щоб називатися правомірним чи правовим. Але примус може бути за тих же умов і неправовим, якщо він застосовується тиранічної владою або походить від осіб, які самовільно привласнили собі це право. Ті, хто вважає прямий примус сутнісною властивістю права, мають на увазі саме правомірну примусовість, яка застосовується органами, спеціально утвореними для цієї мети, і чії дії регламентуються відповідними правилами і нормами.

Дотримання будь-яких розпоряджень може не супроводжуватися жодним зовнішнім примусом, а відбуватися в силу внутрішніх переконань індивіда. Більше того, саме там, де відсутній будь-який зовнішній примус, а дотримання правових норм відбувається в силу внутрішнього спонукання, почуття обов'язку, присутнього у громадян, спостерігається піднесення права, можна говорити про правову державу [10, с. 90–92].

У 1880 р. у світ вийшла книга, написана під псевдонімом Р. Редбьорда «Сила є право, або виживання найбільш пристосованих» (*«Might is Right, or The Survival of the Fittest»*). Автор книги заперечував ідеї людських або природних прав і стверджував, що лише сила є підставою всякого права. Ознайомившись із працею, російський письменник Л. Толстой висловився щодо неї так: «Зміст цієї книги полягає в тому, що право є наслідком не учення, а влади. Всі закони, заповіді, вчення на кшталт “вчиняй так, як би ти хотів, щоб вчиняли стосовно тебе”, не мають за своєю сутністю жодного значення і отримують його лише від палиці, в'язниці або меча. Виходить, що людина, істинно вільна, не зобов'язана підкорюватися жодним розпорядженням, ні людським, ні божественним. Покора є ознакою звиродніння; непокора є ознакою звитяжності. Весь світ є слизьким полем битви. Звідси слідує, що ідеальна справедливість полягає в тому, щоб переможені експлуатувалися, страждали та зневажалися. Тому необхідно бути вільним і хоробрим — тоді можна завоювати весь світ. І тому має бути вічна війна за життя, землю, любов, жінок, владу, золото» [11].

Проте, на нашу думку, співіснування у цивілізованому суспільстві призвело до розуміння того, що держава служить людині, захищає її, мінімізує ті негативні явища, які притаманні людству і становлять загальну загрозу, здійснюючи такі функції, звісно, не «мечем» чи «палицею».

Таким чином, визнання людини, її прав і свобод найвищою соціальною цінністю стосується кожної людини, незалежно від її статі, національності тощо. Втім, для реалізації цього принципу важливого значення набувають дії кожної людини, її відповідальність перед іншими, перед суспільством і державою. Лише за умов поваги до авторитету права зазначений принцип може бути поширений у рівній мірі на всіх членів суспільства. Людина, яка не бажає визнавати гідність, права і свободи інших людей, не може вимагати визнання і своєї гідності, своїх прав та свобод. Нині становлення особи відбувається в умовах свободи, обмеженої відповідними рамками, основною з яких є правова надбудова суспільства. Внаслідок існування цієї надбудови у кожної людини формуються певні нормативні уявлення щодо особистої поведінки, які загалом несуть відбиток правової культури всього суспільства і слугують важливою передумовою реалізації задекларованого принципу визнання людини, її прав і свобод вищою цінністю, перетворення громадян із об'єктів впливу держави і суспільства в активно діючих та свідомих суб'єктів. Справді, можна погодитися, що цей принцип часто носить лише формальний характер. Проте, на нашу думку, він має значний демократичний потенціал і є основою для боротьби громадян за свою людську гідність та особисті права. Саме тому держава має більше сприяти тому, щоб виховувати правослухняних громадян, які б поклалися на силу права, а не навпаки.

Список використаних джерел

1. Алексеев С. С. Социальная ценность права в советском обществе / С. С. Алексеев. — М. : Юридическая литература, 1971. — 224 с.
2. Кудрявцев В. М. Право и поведение / В. М. Кудрявцев. — М. : Юридическая литература, 1978. — 192 с.
3. Панаріна Н. В. Право як нормативна основа формування правопорядку : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Н. В. Панаріна. — Х., 2007. — 202 с.
4. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія / Н. М. Пархоменко. — К. : Юридична думка, 2008. — 335 с.
5. Погребняк С. П. Про засоби забезпечення обов'язковості права / С. П. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. — 2008. — № 2 (53). — С. 36–46.
6. Кабальський Р. О. Нормативність права як предмет філософського аналізу: дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 / Р. О. Кабальський. — Х., 2007. — 197 с.
7. Оноре Тоні. Про право: Короткий вступ / Оноре Тоні ; пер. з англ. Н. Комарова. — К. : Сфера, 1997. — 124 с.
8. Шаповал В. Н. Духовная природа права. Методологический анализ : дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.03 / В. Н. Шаповал. — Харьков, 1995. — 165 с.
9. Кленнер Г. От права природы к природе права / Г. Кленнер ; пер. с нем. ; под ред. Б. А. Куркина ; вступ. ст. Л. С. Мамута. — М. : Прогресс, 1988. — 320 с.
10. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель. — М. : Мысль, 1983. — Т. 4. — 644 с.
11. Сила есть право или «Выживание наиболее приспособленных» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ru.wikipedia.org/wiki/>.

Романюк Є. О. Авторитет і примусовість права як джерела дотримання його загальнообов'язковості

У науковій статті досліджується загальнообов'язковість права як одна з найфундаментальніших проблем правової науки, джерелами дотримання якої є авторитет і примус. Автором встановлено, що авторитет права виявляється через добровільне виконання правових імперативів у силу впевненості соціальних суб'єктів у їх правильності, цінності, необхідності, а державний примус — через систему покарань і примусу до бажаної поведінки.

Ключові слова: загальнообов'язковість права, авторитет права, примус, сила.

Романюк Е. А. Авторитет и принудительность права как источники соблюдения его общеобязательности

В научной статье исследуется общеобязательность права как одна из самых фундаментальных проблем правовой науки, источниками соблюдения которой являются авторитет и принудительность. Автором установлено, что авторитет права выражается через добровольное исполнение правовых императивов в силу уверенности социальных субъектов в их правильности, ценности, необходимости, а государственная принудительность — через систему наказаний и принуждения к желаемому поведению.

Ключевые слова: общеобязательность права, авторитет права, принудительность, сила.

Romaniuk E. Authority and coercion of right as sources of observance its obligatoriness

In the scientific article are probed the obligatoriness of right as one of the most fundamental problem of legal science, which sources of observance are authority and forced. It is set an author, that authority of right is expressed through voluntarily execution legal imperatives by virtue of confidence by social subjects in their rightness, value, necessity, and state forced — through the system of punishments and forcing to the desired conduct.

Key words: the obligatoriness of right, the authority of right, coercion, force.